

О.П. КАРПЕНКО
(Київ)

ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ЕТЮД: ІСКОРОСТЕНЬ

УДК 81373.6: 81373.2

Карпенко О.П. Історико-етимологічний етюд: *Іскоростень*; 5 стор.; кількість бібліографічних джерел – 23; мова українська.

Анотація. У статті пропонується етимологічна інтерпретація літописного ойконіма *Из(с)коростѣнь* та динаміка його зміни в часі.

Ключові слова: ойконім, етимологія, апелютив.

Resume. The article proposes etymological interpretation of the annalistic oikonym *Из(с)коростѣнь* and its temporal dynamics.

Keywords: oikonym, etymology, common noun.

Ойконімікон Житомирщини – важлива історична скарбниця давнього минулого цього краю, витоки якого сягають племінної слов'янської архаїки. Про його складові реально можна говорити лише на підставі писемних свідчень, найраніші з яких пов'язані з літописанням. Нижня межа їх не переходить за IX ст. Як правило, літописні згадки *nomina propria* рідко стосувалися часу заснування міста (поселення), здебільшого вони вказували на місце (тло) подій, важливих для автора, тобто були своєрідними орієнтирами. Виникнення окремих поселень, імовірно, губиться в долітописному періоді. Так само непросто правильно визначити дату заснування населених пунктів, які з'явилися дещо пізніше, зокрема в XIV-XV ст. Це залежить від стану джерельної бази, частоти історичних фіксацій ойконіма, кількості його перейменувань тощо. Більша частина назв літописної доби зазнала значних модифікацій у часі, деякі було перейменовано: *Мичьскъ* на *Радомишль*, *Шьскъ* на *Ушомир* та ін.

Від часу самостійності Древлянської землі до нас дійшли назви двох міст *Іскоростень* і *Вручии*. Зупинимося на імовірному походженні однієї з них. Літописний *Іскоростень* уперше згадується у зв'язку з хрестоматійними подіями 945 р. “и не послуша ихъ Игорьъ, и вышедше из града Изъкорьстѣнѣа ... естъ могила его оу Искорьстѣнѣа” [1, с. 55]. Дослідники розходяться в погляді на його структуру, зокрема щодо визначення елемента *Изъ-* (*Исъ-*) префіксом [2, с. 28] або двічі повторюваним прийменником як характерної риси дв.-руськ. синтаксису [3, с. 70]. Остання версія видається дещо сумнівною, оскільки ця ж форма засвідчена не лише з цим, але й з іншими прийменниками “оу *Искорьстѣнѣа*”, “на *Искоростѣнь*” [1, с. 55, 58]. Як не прагнула княгиня Ольга та її послідовники викоренити будь-які згадки

про столичне місто древлян, яке свідчило про їхню незалежність від Києва, цього не вдалося досягнути. Пам'ять про архаїчну форму ойконіма зберігає *Искорость* суч. с. у Коростенському р-ні Житомирської обл. [4, с. 89]. Саме з ним, а не з м. *Коростенем*, М.П. Барсов ототожнював літописний центр древлян [5, с. 82]. М.С. Грушевський співвідносив давній *Искоростень* з м. *Искорость* на лівому березі Уші [6, с. 39]. Нові розкопки, здійснені археологами по дослідженню стародавнього міста, свідчать, що вірогідною датою його заснування можна вважати VIII ст. Уже з середини X ст. воно припинило своє існування після пожежі, пов'язаної, найімовірніше, з подіями 946 р. Від того часу центр його життєдіяльності переміщується у городище, зазначене археологами під № 3, і вже не переривається. Стара назва перейшла й на нове городище, а потім на м-ко, що розрослося у вигляді *Искорость*, за яким у новітні часи закріпилася назва *Коростень* [7, с. 85-86].

Хронологія ж літописних джерел підказує, що *Коростень* прийшов на зміну *Искоростеню* у пізніх літописах, починаючи з XV ст. “*из града ис Коростеня*” (опис подій 945 р.) [8, с. 351]. Новітні переписувачі літописних зведень зовсім не зацікавлені були в збереженні архаїчного найменування центрального міста древлян. Саме в них відзначається повторення прийменника *из* (*ис*). Фактично після X ст. згадки про це місто надовго зникають зі сторінок писемних джерел. Тільки під 1570 р. воно промайнуло востаннє “*и 3 людей попа Искоростенського*” [9, с. 221], далі натомість з'являється м-ко *Искоростинь*: 1572 р. “*Iskorotyń*” [10, с. 248], 1583 р. “*з Коростя*” [11, с. 62], 1613 р. “*z ... Iskorostyna albo Skorostyna*” [10, с. 581], 1635 р. “*до ... ИСКОРОСТИНЯ*” [12, с. 147]. Зважаючи на структуру цього найменування, його можна зараховувати до давніх утворень з формантом *-уць*, але пізня хронологія виникнення заперечує праслов'янську і навіть проукраїнську давність. Щодо споріднених утворень зазначимо *Коростынь* ойконім у кол. Мінської губ., *Коростыня* ойконім у кол. Петербурзької губ. [13, IV, с. 430]. В основі їх знайшов закріплення апелятив (*с*)*коростинь*, пор., напр., рос. діал. *коростынь* болотяне купиння [14, с. 116].

Найраніша літописна фіксація *Изъ(с)коростѣнь* найімовірніше префіксальна субстантивна форма, яку правомірно розглядати в колі таких споріднених утворень: *Коростень* с. у Куликівському р-ні Чернігівської обл. [4, с. 337], дериват на *-ськ-* *Коростинське* (варіант *Коростенське*) бол. на Волині [15, с. 439], *Коростенко* с. у кол. Хирівському р-ні Дрогобицької обл. [16, с. 155], *Коростенька* р., л. Старої Уборті л. Уборті п. Дніпра [17], *Коростень* антропоніми (9 носіїв) у Сарненському р-ні Рівенської обл. [18, с. 78]. Про ширшу географію антропоніма свідчить закріплення його в ойконімі *Коростенево* Новгородщина [13, IV, с. 429], сюди ж п. антропонім

Kraszczenko [19, с. 467] із первісного **Kroszczenko* суфіксальний дериват, що сягає вихідного **korst-jьn*'a. Прасловянські субстантиви **korstьнь* / *(s)*korstьнь*, що постали на базі ад'єктивів **korstьнь(jь)* / **skorstьнь(jь)* [детальніше про них див.: 20, с. 126-127], реконструюються з урахуванням наведених онімів, а також рос. діал. *скóростень* пристрій для очищення колодязя у вигляді мішка, закріпленого на жердині [21, с. 38, 104], *коростенéть* втрачати здатність рухатися (часто про людину, що вмирає) [21, 14, 366], *корóстенка* короста після віспи [22, с. 433]. Глибинні корені цієї лексики сягають гнізда і.-е. *(s)*ker-* гнути, кривити; крутити, вертити.

Однозначно відновити семантику основи ойконіма проблематично. Пояснюється це тим, що відповідна лексика бідно представлена на апеллятивному рівні. Разом з тим мотивацію ойконіма найімовірніше слід шукати в особливостях місцевого рельєфу, про що свідчить семантика вихідних адективів, а також іменних праформ **korstь* / **korsta*. Вірогідно вона могла бути пов'язана з нерівним, заскорузлим, болотяно-купянистим характером рельєфу, або особливостями розкорчування місцевості. Щодо останнього цікаво навести рос. діал. дієслово *искростіть* перерити [23, с. 217] з **ьz(s)kьrstiti*, пов'язане відношенням кількісного чергування з наведеною вище лексикою з вокалізмом о-ряду.

Таким чином, протягом існування ойконіма змінювалась його структура, а не мотивація.

Література

1. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.
2. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. – М., 1972. – С. 989.
3. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К., 1985.
4. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. / Відп. ред. В.І. Кирненко, В.І. Стадник. – К., 1987.
5. Материал для историко-географического словаря России. Ч. I. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.) / Сост. и изд. Н. Барсов. – Вильна, 1865.
6. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1881.
7. Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і словянські гради VIII–X ст.: Збірка наукових праць. – К., 2004. – С. 51-86.

8. Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1949. – Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века.
9. Клепатский П. Г. Очерки истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. 1 (Литовский период).
10. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673 / Передмова Патриції Кеннеді Грімстед. К., 2002.
11. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965.
12. Акти Житомирського городського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до видання В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004.
13. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden, 1962–1980. Bd I–X.
14. Новгородский областной словарь / Отв. ред. В.П. Строгова. – Новгород, 1993. – Вып. 4.
15. Словник мікрогідронімів України: Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Черкащина / Ред. О.П. Карпенко. – К., 2004.
16. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947.
17. Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
18. Пура Я. О. Сучасні прізвища Ровенщини. – Ровно, 1990. – Ч. V.
19. Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków, 1999. T. I.
20. Шульгач В.П. Прасловянський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998.
21. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – М.; Л., С.-Петербург, 1966-2006. – Вып. 140.
22. Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Гл. ред. А.С. Герд. – С.-Петербург, 1996. – Вып. 2.
23. Словарь русских говоров Среднего Урала: Дополнения / Под ред. А.К. Матвеева. – Екатеринбург, 1996.